

УДК 130

Павлова Т. С.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ФІЛОСОФІЇ Г. ГЕГЕЛЯ

У статті розглянуто такий елемент філософії Г. Гегеля, як громадянське суспільство. Основну увагу автор приділяє правовим аспектам історико-філософського аналізу громадянського суспільства, його ролі й місця у філософській системі Г. Гегеля.

Ключові слова: право, громадянське суспільство, свобода, розвиток.

В статье рассматривается такой элемент философии Г. Гегеля, как гражданское общество. Основное внимание уделяется правовым аспектам историко-философского анализа гражданского общества, его роли и места в философской системе Г. Гегеля.

Ключевые слова: право, гражданское общество, свобода, развитие.

Such element of philosophy of G. Hegel, as civil society, is examined in the article. Basic attention is spared to the legal aspects of historical and philosophical analysis of civil society, his roles and places in the philosophical system A. Hegel.

Keywords: right, civil society, freedom, development.

У своїй філософській концепції Г. Гегель виділяє три ступені розвитку духу – це суб'єктивний дух, об'єктивний дух, абсолютний дух. Філософсько-правові питання громадянського суспільства вчений розглядає в контексті розвитку об'єктивного духу. Об'єктивний дух, у свою чергу, поділяється на право, мораль і моральність. Громадянське суспільство, як і сім'я, і держава, Г. Гегель розглядає як етапи останнього ступеня розвитку об'єктивного духу – моральності. Проблемним є питання про статус і роль громадянського суспільства, обґрунтування його як суспільного макроінституту, що захищає права та свободи індивідів у контексті загальнонаукового завдання пояснити співвідношення суспільних макроінститутів між собою та їх суб'єктами.

Проблемами об'єктивного духу Г. Гегеля займалися такі російські та українські дослідники в галузі філософії, як С. М. Труфанов, Т. І. Ойзерман, Н. Плотников, В. В. Семенов, С. Смирних, Є. А. Тюгашев та ін. Вони розглядали питання розвитку абсолютного духу і різних етапів такого розвитку. Але характеристика громадянського суспільства в роботах зазначених авторів мала загальний характер, тому необхідним є більш детальний розгляд такого важливого соціального інституту.

Ця стаття присвячена розгляду таких невіршених до сьогодні проблем, як виявлення статусу громадянського суспільства, особливо виявлення ролі цього макроінституту в захисті прав і свобод індивідів у філософії Г. Гегеля. Метою нашого дослідження є історико-філософський аналіз громадянського суспільства, визначення його місця та ролі в зальній філософсько-правовій системі видатного німецького філософа.

Силу моральності Г. Гегель вбачав в її реалізації в практичних конкретних діях суспільного життя. Форма, у якій моральність реалізує себе, – це народ. П. І. Новгородцев зазначає, що для Г. Гегеля перехід від суб'єктивної моралі до об'єктивної моральності – це був необхідний крок, що був підказаний і системою абсолютного ідеалізму, і завданням його етичного дослідження. Та гармонія особистості із суспільством, яка лежить в основі його об'єктивної етики, має не історичний, а ідеальний зміст. Держава і суспільство виступають у Г. Гегеля як прояви Божественної волі на землі. Тут беруться до уваги не звичайні емпіричні явища, а їх моральні основи. У Г. Гегеля існує неминучий зв'язок особистості із середовищем, що набуває деякого особливого значення. Вона набуває характеру вищої моральної правди. Суспільство уявляється живим втіленням ідеї добра, яка без цього залишається абстрактною і безсилою. Об'єктивна моральність не є чимось чужим суб'єктові. Створюючи для нього обов'язки, вона не обмежує, а скоріше звільняє його – звільняє від підпорядкованості безпосереднім потягам і від тягара суб'єктивної невизначеності. Таким чином, разом із перемогою і здійсненням об'єктивної моральності отримує тверде підґрунтя і суб'єктивна мораль. Свавілья окремої особи, що протистоїть загальному порядку, зникає. Суб'єктивність – це необхідне підґрунтя для буття свободи – стає адекватна самому поняттю і сутності свободи [5, с. 325–327]. Справді, особи мають право на індивідуальність, але воно міститься в загальній моральній субстанції, і приватні цілі зводяться до загального начала. В індивідуальності свобода набуває свого буття, але лише в тому випадку, коли вона дійде зв'язку з об'єктивним порядком для того, щоб стати дійсністю.

У моральності ідея свободи отримує своє завершення. Абстрактне право (об'єктивне) та мораль (суб'єктивне) отримують дійсність саме в моральності. На думку Г. Гегеля, право і мораль не можуть існувати для себе, вони повинні мати своїм носієм і своєю основою моральність, оскільки праву не вистачає моменту суб'єктивності, який мораль має тільки для себе, і, таким чином, обидва моменти для себе не володіють дійсністю. Лише нескінченне, ідея, дійсність: право існує тільки як гілка цілого, як рослина, що обплітає навкруги деякого в собі і для себе міцного дерева [2, с. 199].

Громадянське суспільство є результатом природного розпаду сім'ї, коли діти стають самостійними особами і створюють нові сім'ї. Цікавим є те, що Г. Гегель розглядає громадянське суспільство як окремих інститут безвідносно до держави. Такий підхід є звичайним у сучасних соціальних науках, але для гегелівського періоду це виступає як новий прогресивний крок уперед. Громадянське суспільство є суспільством окремих індивідів, що переслідують свої специфічні, власні, егоїстичні інтереси. Громадянське суспільство представлене безліччю приватних осіб, які незалежні та водночас залежні одна від одної. У «Філософії права» дослідник зазначає, що в громадянському суспільстві кожен для себе – мета, все інше для нього – ніщо. Однак без зв'язку з іншими особа не може досягнути своїх цілей в усьому їхньому обсязі: тому інші засоби для цілі особливого [2, с. 330]. Домінування матеріальних інтересів примушує кожного члена громадянського суспільства вважати себе самоціллю, а інших розглядати як засоби, які призначені для обслуговування

своїх малих і великих інтересів. Як зазначає Пітер Сінгер, Г. Гегель віднаходить гармонію задоволення й свободи індивіда відповідно до суспільного характеру органічного суспільства [7, с. 66]. У суспільстві відбувається перш за все вираження приватних інтересів осіб. Громадянське суспільство також є система потреб і засобів їх задоволення. Особливі й особисті інтереси в суспільстві переплітаються і таким лише чином стають дійсними. Тому суспільне життя характеризується всебічною залежністю. Своєрідність потреб і можливостей їх задоволення, цілей, інтересів, духовного розвитку особистостей виступає основою для розподілу праці, виникнення формальної культури, створення різних соціальних станів та формального права. В такому суспільстві особистість сподівається на силу закону, який є важливий для всіх і відомий усім. Г. Гегель розглядає індивіда як елемент суспільства, що його складає. Індивід розуміє, що він не може задовольнити свої потреби без допомоги суспільства, але й суспільство неможливе без індивіда. Взагалі-то більшість наших потреб сформовані самим суспільством. Громадянське суспільство складається з трьох основних елементів-складових: субстанційний (землероби та селяни), промисловий (фабриканти, торгівці, ремісники), усезагальний (чиновники). До складу громадянського суспільства філософ включає: різноманітні потреби громадян і виробництво засобів для їх задоволення; сукупність корпорацій громадян, що захищають інтереси останніх; цінності, що захищаються і розвиваються громадянами як приватними особами: свобода, етичні зв'язки, культура.

Громадянське суспільство, яке розглядає дослідник, – це сучасне йому буржуазне суспільство. Хоча з німецької слово *bürger* перекладається не лише як буржуа, а і як громадянин. У громадянському суспільстві Г. Гегеля відбувається взаємодія особливого і загального. Філософ зазначає, що одним принципом громадянського суспільства є конкретна особа, яка є для себе як особлива мета, як цілісність потреб і сплутування природної необхідності і свавілля, але особлива особа як суттєво співвідносна з іншою такою особливістю таким чином, що кожна з них утворює свою значущість і задовольняється лише як опосередковане іншою особливістю і разом з тим як повністю опосередковане тільки формою всезагальності, іншим принципом громадянського суспільства [2, с. 227–228]. Громадянське суспільство повинне бути організоване за принципами розуму. Люди як істоти, що наділені розумом та свободою, можуть підпорядковуватися лише розумним принципам та законам. У такому суспільстві інтереси індивідів й інтереси суспільства перебувають у гармонії. Коли людина діє відповідно до обов'язку, вона чинить вільно, оскільки робить розумний вибір. Г. Гегель протиставляє людське суспільство природі. Розвиток може бути лише в суспільстві. Громадянське суспільство – це система відносин між людьми як приватними особами, де кожний, переслідуючи егоїстичний інтерес, робить свій внесок у всезагальне і діє відповідно до всезагального. Приватні інтереси стикаються один з одним, але задоволення вони можуть знайти тільки в громадянському суспільстві.

Громадянське суспільство складається з трьох частин: системи потреб і станів, відправлення правосуддя, поліції і корпорації. Різноманітні людські потреби задовольняються за допомогою праці. Цей процес має взаємний характер, і таким

чином приватні намагання стають суспільними. Як зазначає Г. Гегель, оскільки одна особа отримує від інших засоби задоволення своїх потреб, вона повинна внаслідок цього приймати їхню думку. І водночас вона вимушена виготовляти засоби для задоволення потреб інших. Відповідно, одне переходить в інше і пов'язане з тим, що все приватне стає таким чином суспільним. У результаті кожен залежно від його внеску отримує відповідну частку.

Характер праці й спосіб отримання частки загального майна залежить від стану, членом якого є людина. Стани, вважає Г. Гегель, є другим після сім'ї базис держави. Людина, що перебуває поза станом, є ніби вирваною із суспільства і продовжує залишатися приватною особою. Філософ зазначає, що, говорячи про те, що людина повинна бути чимось, ми під цим розуміємо, що вона повинна належати до певного стану. Вступ до стану Г. Гегель розглядає як ще один крок до свободи. Дослідник виділяє три стани: субстанційний (усі, хто пов'язані із сільським господарством, тобто пани, землевласники, аристократи, селяни), промисловий (усі, хто пов'язані із промисловим виробництвом) і всезагальний (державні чиновники). Субстанційний стан є більш схильним до підпорядкування, а промисловий стан – до правопорядку, а отже, і до свободи. Завданням всезагального стану є, на думку дослідника, збереження спільних інтересів суспільства, тому воно повинно бути звільнене від непосредної праці для задоволення своїх потреб або завдяки приватному стану, або завдяки тому, що держава, зацікавлена у його діяльності, сприяє його влаштованому існуванню, і таким чином приватний інтерес знаходить своє задоволення в роботі на користь всезагального.

Гарантією стабільності державного устрою є чиновники. Вони, на думку Г. Гегеля, не становлять ізольованого стану – вони пов'язані з народом, втілюють у собі його найкращі якості, такі, як розум, освіченість, правосвідомість. Можливо, що соціальне походження філософа відіграло свою роль у такому шанобливому ставленні до чиновників. Бюрократія у цьому випадку виступає як ставленик держави в громадянському суспільстві, вона його впорядковує й охороняє в ньому всезагальне. На думку Г. Гегеля, чиновником може стати особа з будь-якого стану, якщо в неї є відповідні здібності й освіта.

Болюча проблема громадянського суспільства – зубожіння частини населення. Для такого населення характерним є те, що воно є носієм пов'язаних з бідністю настроїв, внутрішнім обуренням, що спрямоване проти багатіїв, суспільства, уряду тощо [2, с. 271]. Таким чином, ця частина населення відчужується від всезагального (держави й суспільства) і становить небезпеку для нього. Людина перестає відчувати любов, піклування про себе, вона відчуває сирітство. Суспільство не повинно залишити її напризволяще.

Громадянське суспільство представлене у вигляді всезагальної сім'ї. Г. Гегель вважає, що провести межу між правами батьків і правами громадянського суспільства дуже важко. Батьківські функції в громадянському суспільстві виконують поліція і корпорації. Межі поліцейської діяльності залежать від рівня правосвідомості й конкретної ситуації. Але ж поліція може забезпечити лише зовнішній порядок. Оскільки конфлікти й суперечності більш характерні для промислового стану,

оскільки він перебуває між субстанційним та всезагальним станом, то завданням корпорацій є їх залагодження. Корпорації стосовно індивіда виступають як друга сім'я. Корпорації поділяються на стани. Корпорації необхідні для того, щоб стани, незважаючи на ті суперечності, що їх роз'єднують, склали єдине ціле, яке є необхідним державі. Корпорації, за Г. Гегелем, становлять об'єднання працівників схожої праці. Корпорація піклується про своїх членів, допомагає бідним.

У пізнанні правових і моральних законів, на думку філософа, є сенс, оскільки, пізнані, вони реалізуються у наявній дійсності. Згідно із гегелівською ідеєю історизму, світ – це процес й істина теж є процес. Для діалектики немає ніяких вічних і незмінних форм ні щодо дійсності, ні щодо знання про неї.

Для того щоб побачити дію соціального закону, необхідно звернутися або до масового процесу, або до достатньо великого відрізка історії. Право являє собою відображення стану суспільства, це видно з того, наприклад, як суспільство ставиться до правопорушень. Якщо суспільні підвалини стійкі, то покарання, що встановлюються за правопорушення, є менш жорсткими, і жорсткість їх буде тим більшою, що меншу вагу у свідомості особистості займають суспільні цінності, що менший авторитет суспільства. Однак Г. Гегель зазначає, що закон може застосовуватися лише щодо зовнішнього прояву діяльності особи. Внутрішній світ людини лежить поза межами дії права. Почуття, думки, бажання не можуть бути засуджені. Це зауваження є дуже важливим з погляду на те, що саме таким чином філософ встановлює межі правової дії, відмежовує правову відповідальність від моральної, знову ж таки утверджуючи принцип свободи. Таким чином, Г. Гегель розглядає поняття юридичної відповідальності через внесення активної компоненти – діяльності: без вчинку немає і юридичної відповідальності. Друга компонента – вчинок – повинен порушувати чинне законодавство, а не моральні приписи.

Щодо поділу влади, то законодавчу владу філософ характеризує як всезагальну, виконавчу владу – як особливу. Судовій владі дослідник не надає права бути частиною всезагального.

Детальну увагу Г. Гегель приділяє діяльності суду, особливо закону як формі вираження права та власне організації судочинства. Перед судом усі рівні, у тому числі й представники влади. Правосвідомість вимагає не лише того, щоб закони оголошували публічно, але й можливості знати, яким чином закон здійснюється. Закон філософ розуміє як вседіюче, тобто позитивне, право. Позитивне право не є предметом філософії права. Але воно виступає як момент у розвитку ідеї права, яка отримує тут всезагальність і визначеність у формі загальнозначущих правил поведінки. Правила поведінки починають діяти тоді, коли люди дізнаються про них і вони стають моментом свідомості. Перед цими нормами всі рівні, вони звернуті до людини як такої. Вони регулюють лише зовнішню поведінку людини, моральна сторона є закритою для правового регулювання. Найважливіше завдання закону – привнести всезагальність у життя громадянського суспільства. Щодо всезагальності права Г. Гегель зазначає, що завдяки тому, що право знають, усе випадкове, пов'язане з почуттями, думками, формою помсти, співчуття, користолюбства, відпадає, і, таким чином, право лише тепер набуває своєї справжньої визначеності і своєї честі. Тільки

завдяки культивуванню сприйняття воно стає здатним досягнути всезагальності.

Відносно стану юристів філософ зазначає, що вони, володіючи особливим знанням законів, вважають часто це знання своєю монополією, на їх думку, тому, хто не з їхнього середовища, не слід втручатися в їхні справи. Однак таким же чином, як не потрібно бути шевцем, щоб знати, чи годяться черевики, не треба бути спеціалістом, щоб володіти знанням про предмети, що становлять спільний інтерес. Право стосується свободи, найбільш гідного й священного в людині, і вона сама, оскільки воно для неї обов'язкове, повинна знати його [2, с. 253].

Суд є органом публічної влади. Це дещо не узгоджується із сучасним уявленням про поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову. Але є прибічники гегелівського поділу влади. Наприклад, І. Ф. Кервеган, який зазначає, що незалежність суддів, як і незалежність інших функціонерів, загрожує їм, з точки зору Г. Гегеля, натиском індивідів і приватних груп більшою мірою, ніж авторитет державної влади, яка впливає на судову владу [1, с. 70].

Правосуддя повинно бути публічним. На думку Г. Гегеля, правосуддя є як обов'язком, так і правом державної влади, яке зовсім не пов'язане з бажанням індивідів передавати чи не передавати ці повноваження особливій владі. Самі ж члени громадянського суспільства мають право шукати суду й обов'язок з'явитися перед судом й отримати тільки через суд спірне право. Філософ вважає, що судочинство повинне бути публічним, і наполягає на необхідності суду присяжних. Необхідність публічності пояснюється тим, що суд шукає права, тобто всезагальності, а отже, пошук повинен також проходити в присутності всезагальності, яку уособлюють присяжні. В суді вони протистоять професійним юристам. Суд у громадянському суспільстві виконує важливу функцію: він відновлює порушені права. На думку дослідника, справедливість створює дещо велике в громадянському суспільстві: добрі закони ведуть до процвітання держави, а основана на свободі власність є головною умовою його пишності [2, с. 264]. Закони і суд вирішують суспільні конфлікти і сприяють упорядкованості життя. Таку ж мету мають поліція і корпорація, але прямують до неї іншим шляхом.

Громадянське суспільство виступає у філософії Г. Гегеля як етап розвитку об'єктивного духу – ще один крок від усвідомлення необхідності переходу від індивідуального до всезагального. Громадянське суспільство тісно пов'язане з правом і свободою, воно є гарантом їх реалізації. Цей макроінститут виступає вагомим елементом у розробленій дослідником філософській системі, саме в громадянському суспільстві відбувається процес усвідомлення того, що приватні інтереси тісно пов'язані із всезагальним, відбувається перехід на більш високій рівень розвитку розуму.

Література:

1. *Kevegan J.-F.* Hegel et l'état de droit / J.-F. Kevegan // *Archives de philosophie.* – 1987. – Т. 50.
2. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990.
3. *Ильин И. А.* Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека / И. А. Ильин. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 1994. – 420 с.
4. *Кечекьян С.* О понятии естественного права Канта и Гегеля / С. О. Кечекьян // *Вопросы философии и психологии.* – 1915. – № 3. – С. 454.

5. *Новгородцев П. И.* Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве / П. И. Новгородцев. – СПб. : Алтейя, 2000. – 320 с.
6. *Ойзерман Т. И.* Кант и Гегель (опыт сравнительного исследования) / Т. И. Ойзерман. – М. : Канон+ ; РООИ «Реабилитация», 2008. – 520 с.
7. *Сингер Питер.* Гегель: краткое введение / Питер Сингер. – М. : АСТ: Астрель, 2007.